НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ДО 1927 РОКУ [1]).

I.

Разом із християнством перейшла до всіх православних слов'ян церковно-слов'янська (болгарська) мова, як літературна. Правописні та инші модифікації, що вона їх зазнала на Русі. Граматична реформа XIV в. патріярха Евтимія Тирновського кінець-кінцем не змінила справи: в писаній мові і правописі Русі залишилася, по давньому, середня лінія.

Історія нашого правопису стоїть у тісному звязку з історією нашої літературної мови.

Найстаріша наша літературна мова, так з віку XI, це *не* була жива українська мова, це була мова церковно-слов'янська, староболгарська: разом з християнством до нас перейшла церковно-слов'янська література з її чужою для нас мовою, з її чужим для нас церковно-слов'янським правописом. І цей факт одбився в дальшій історії нашого правопису. Жива наша стара мова вдиралася в літературну церковно-слов'янщину і змінювала потроху чужий правопис так, щоб він був лекший для нашої людности.

От, у церковно-слов'янській мові ми знаємо *юси*: „юс малий" ѧ і „юс великий" ѫ. Великий юс (ѫ) вимовлявся в староболгарській мові носовим способом: *он̨*, малий (ѧ) вимовлявся *ен̨*. Для наших предків XI в. так вимовляти було важко, і вони, бачивши церковно-слов'янські написання „дѫбъ", „мѧсо", читали їх не „donbъ", „menso", а в дусі своєї рідної мови: „д*у*бъ", „м*я*со". Це ми взнати можемо з писаних пам'яток XI століття (бо од X стол. ми не маємо рукописів). Приміром у київському Ізборнику Святослава 1073 р. ми маємо поплутання ѫ та оу, ѧ та ꙗ, і ми констатуємо, що принаймні з цього моменту написані юси вимовляються у нас у Києві вже не на церковно-слов'янський лад, а на наш, цеб-то юс великий ми вимовляємо як *у*, а юс малий як *я*. І це, треба сказати, пішло далі в хід: це, можна сказати, зробилося правилом; така вимога живовидячки навіть не вважалася за помилку.

Спорадично бачимо у нас в XI столітті ще й инші, навіть типовіщі, вказівки на пристосування літературного правопису до духу нашої живої мови, — коли вже ми маємо в Ізборнику 1073 р. поплутання буквы ꙑ та и (а цього не було в справжніх церковно-слов'янських пам'ятниках XI в.). Ми бачимо, приміром, у тому самому київському збірнику Святослава 1073 року: „прост*ы* н*и*". Було б треба писати по церковно-слов'янському: „прости нꙑ", а київський перєписувач 1073 р. написав „прост*ы* н*и*"—

[1]) Це (стенографічно записана, але для друку трохи вкорочена) доповідь акад. А. Е. Кримського на правописній конференції в Харкові в травні 1927 року.

чому? що це за знак? А це — жива наша рідна стихія вдирається в церковно-слов'янську, літературну, чужу для нас мову і міняє її в нашому рідному дусі.

Або ось, наприклад, знов своє місцеве пристосування, теж з київського Ізборника 1073 р. Той звук, що відповідає букві ѣ („ять"), у нас вимовлявсь *іе*, як і тепер він вимовляється в архаїчних наших північних говорах; тоб-то це був дифтонг, з певним нахилом до *і*. І от переписувач 1073 р. замість „вѣра" написав „вира", згідно з своєю київською вимовою.

Отак, не одкидаючи принципа, що літературною нашою мовою повинна бути чужа, священна церковно-слов'янська, з її священним правописом, наші прадіди вже й у XI в. допускалися певних модифікацій у тому правопису, і тим наближали його до живої своєї мови.

Далі, в XI-XII в., коли доводилося вже не чужу церковно-слов'янщину переписувати, а писати самим щось своє, — от, літописи, чи що, — тут знову робилися пристосування до живого життя, та й ще сильніщії. В теорії хтіли б геть-усе правописати ніби по церковно-слов'янськи. Але ж, і добру волю мавши, наші тодішні люди не знали часом, як би написати до ладу щось „по книжному". Найпередше були труднощі в лексиці, в окремих словах: не кожен знав, як зветься той або той предмет нашої обихідки по церковно-слов'янському, — і тому словар у літописах бравсь наш, місцевий. Граматичні форми — їх силувалися наші прадіди писати по книжному; але й тут не могли не одхилятися од церковно-слов'янщини. От, якесь „доброго" треба було б писати по слов'янському: „добр*аа*го", а по нашому говорилося (як і тепер) „добр*о*го; — і ми бачимо, що наші люди XII, XIII і XIV в. охоче пишуть „добр*о*го", а церковно-слов'янське занадто важке „добр*аа*го" зовсім одкидають. І чим далі одходило життя од XI в., тим більше в нашій літературній мові бачимо елементу свого, рідного, а церковно-слов'янщина тратить свої типові ознаки, дарма що ми ніде у наших тодішніх книжників не зустрічаємо думки, що й принципово треба б писати по нашому, просто, а не мовою „високою", священною церковно-слов'янською.

Те-ж саме робилося і у инших православних народів XII-XIV в., прим. у сербів, які теж, на свій сербський лад, робили виправки в літературній для них церковно-слов'янщині. Та й у самих болгар за той час розвилася мова, яка зветься „середньо-болгарська" — і вони, болгари XII-XIV в., вносили свої середньо-болгарські зміни в стару мову літературну. Кінець-кінцем той „церковно-слов'янський язик", що повинен був об'єднувати всіх православних слов'ян, потроху-потроху почав різко одрізнятися в кожній країні.

І от, у XIV сторіччі, з'являєтся р е ф о р м а церковно-слов'янської мови в такім напрямі, щоб вона була загально-слов'янська православна. Це так звана реформа Евтимія Тирновського. Дякуючи йому, в XIV столітті знов пішли в хід призабуті юси, навіть великі (ѫ) (не кажучи вже про малі: ѧ), поновилися архаїчні церковно-слов'янські форми. Ті, кому хтілося, щоб усі православні мали священно-літературну мову одну, ухопилися за цю

підправлену церковно-слов'янщину; і наші прадіди XV в. теж. Але життя знову брало своє, од нього одкараскатися не можна було і в XIV і в XV і в XVI вв. — так само, як не можна було од нього втікти і в XI-XIV вв. Герберштайн у XVI в. каже про Москву (та це й до нас прикладається): „Scribendum est slovenice, loquendum est rossice", тобто писати треба по церковно-слов'янськи, а говорити по-російськи. Але ж коли в живій обихідці не було слов'янщини, коли вона була мова мертва, то нема нічого дивного, що й після реформи Євтимія Тирновського в писаній мові фізично не могло бути чистої слов'янщини. Через те і в мові, і в правописі після XIV в. далі йде та сама середня лінія, лінія погодження, як і перед XIV віком.

II.

Література київських еретиків „жидовинників" XV в. з її нахилом до простонароднього елементу і реформатські переклади св. письма на живу українську мову XVI в. принципово не одкидали правописної церк.-слов. традиції. Полемічна література XVI—XVII в., не вважаючи на рясну в ній народню стихію, закріпила панування церк.-слов. правопису друкованими граматиками („Адельфотес" 1591 та „Сінтагма" Мелетія Смотрицького 1619) і „Лексікономъ" Памви Беринди (1627). Спорадичне вживання польської латинки для української мови в XVII-XVIII в. не міняло становища.

Наприкінці XV сторіччя, а потім у XVI сторіччі, простонародня мова починає вдиратися в літературу навіть дуже сильно, вже не якимись невеличкими елементами, не якимись окремими написаннями і словами, а просто-таки аж не може не спиратися на те, як говорить простий люд. Особливо характерні дві течії, обидві релігійні, але не ортодоксальні.

Одна це так звана література жидовинників, „жидовствующихъ" XV в. Вони брали звичайну київську базарню мову, і на ню силувалися перекладати чи Аристотеля з його високими філософськими думками, чи кого иншого; брали астрологію, ворожіння, приміти, і писали про це як уміли. Перекладали й Старий заповіт з богослужебним розподілом на „параші". Цікаво одначе, що, хоч у „жидовинників" на практиці так різко висувається мова зовсім простонародня, а твердою теорією, твердим принципом вони собі цього *не* робили; навпаки, до правопису вони пнулися все ж церковно-слов'янського. Тут ми маємо у жидовинників і ъ на кінці, і букву ѣ, і букву ы, що одрізняється у них на письмі од „и" (хоч вимовлялися вони вже однаково). Цілком зірвати із старою традицією жидовинники не зважувалися.

В XVI сторіччі — ще одно таке аналогічне явище, та тут за простонародність дбає вже инша релігійна течія, реформатська. Підо впливом західньої реформації починається в XVI в. переклад святого письма на живу мову. Така — Пересопницька євангелія 1556-1561 р. та инші. Ми бачимо по тих перекладах, що це мова дуже простонародня. Але ж правопис — він і тут, в основному, є церковно-слов'янський. Нехай собі, приміром, и та ы тут на практиці плутаються, але ж тенденція є на письмі їх все-таки одрізняти. І непотрібний твердий знак ъ — його теж у цих пе-

рекладах додержуються. М'який знак (ь) часто ставиться в дусі балканських мов і не раз грає ролю твердого знака, часом аж надто штучно. От приміром у Пересопницькій євангелії ми читаємо „оплюль“ (тоб-то „оплів“): коли буква „ю“ — тут яскравий українізм (ô), то м'який знак на кінці — це вже правопис аж надто для нашої мови неприродній, це балканізм. А все ж зірвати і з ним, з церковною традицією, перекладачі наші не зважувалися. Шукали якоїсь середньої лінії, лінії погодження.

Тоді ж таки, в кінці XV — поч. XVI в., настало у нас книгопечатання, а в кінці XVI в. таки добре вкорінилося. Почали друкувати богослужебні книжки, а разом з тим дуже жваво потекла релігійна полемічна течія: і православна боротьба проти унії, і уніятська оборона тієї унії. І от тоді одбувається у нас на Україні міцна фіксація правопису, способом друкарським — тільки ж у дусі не народньому. Правда: що до самої мови полемічних писань кінця XVI та початку XVII в., до їх стилю, до словаря і т. инш., то в тих точках ми бачимо мову дуже далеку од мертвої церковно-слов'янщини; ба навпаки: в лексиці нашого письменства XVI-XVII в. яскраво одбивається мова справжнього життя, ще й полонізмами перисищена до того. Але граматика, але правопис — то діло инше! тут — рішуче намагання іти за давньою церковною традицією.

Окрім фіксації правопису через самий факт друкування книжок, маємо ми тоді й дві печатні граматики. (Можна б навіть говорити ще й про третю, але найважливіші дві). Одна вийшла в світ у Львові в 1591 році; то „Адельфотес“. Друга — „Граматика Словенская“ (або „Сvнтагма“) Мелетія Смотрицького 1619 рр. Та ще вийшов у світ важливий для унормування правопису „Лексіконъ“, що видав у Київо-Печерській Лаврі Памва Беринда 1627 року. Через оці три філологічні видання, кінця XVI — поч. XVII в., міцно закріплено у нас на Україні в системі правопису історичну етимологію, як оснівний принцип. В усіх трьох тих працях, по давньому, бачимо узаконений твердий знак (ъ) на кінці; одрізняються в них літери ы та и, не зважаючи на те, що вони вимовлялися цілком однаково. Бачимо тут і букву ѣ (ять). Читалася вона у нас тоді, правда, за „і“, але і з таким читанням все ж це була штучна правописна етимологія, намагання не одходити „отъ доброглаголивого словеньского языка“. Причина для унормування правопису в традиційному, ненародньому дусі була тоді не неповажна: бажалося держатися такого правопису, щоб увесь православний елемент Польщі, і український, і білоруський, однаково вважав тую православну літературу XVII в. за свою, а не спеціяльно за українську. Та й про сильну православну державу Московію і про релігійну однісгь із нею теж не хтілося забувати. Мертвий, церковно-традиційний правопис повинен був усі ті „руські“ народності об'єднувати.

Більше-менше тоді ж таки починається у нас іще одна правописна течія — писати латинкою. В ряди-годи запроваджується в XVII в. для нашої мови і латинський альфабет, у польскому вживанні, себ-то коли треба віддати звуки „ш“, „ч“, „ж“, то пишется sz, cz, ż. Дуже гарні

свої українські щиропростонародні „інтерлюдії“ галичанин Якуб Гаватович, на початку XVII в. (1619), писав саме отаким альфабетом, „абецадлом“. І навіть видрукував їх так. Треба сказати, що Гаватович не залишився спорадичним польсько-альфабетним українським письменником: він знаходив инших наслідувачів, що теж уживали тоді латинки для українских текстів. Візьмімо, наприклад, сатиричні вірші до 1650 року проти козацької сваволі, що починаються так: „Oy v misty Pereaslavlu, posered rinku, prodavala babuseyka ioy hrin“. Або возьмім близьку до того самого часу елегію про побоїще Хмельницького з поляками на Стирі: „Oy riczko Styru“. І таких пам'яток дійшло до нас не так уже й мало.

Тільки ж, великого успіху латиниця у нас не здобула. Перемогу мав Мелетій Смотрицький з своєю об'єднально-правописною граматикою „Сvнтагмою“ і церковно-слов'янським альфабетом, з його ѣ, ы, з твердим знаком ъ і иншими неживими книжними особливостями.

III.

Граматика Мелетія Смотрицького тісніш єднала українців і з московською писаною мовою XVII в. Правописні впливи на Україні з самої Москви. „Гражданка“ Петра І на початку XVIII в. Об'єднання, через розбір Польщі, трохи чи не всієї України під московською владою за винятком Галичини, Буковини та Угорської Руси — і філологічні дуалістичні наслідки од цього.

Граматику-„сvнтагму“ Мелетія Смотрицького визнавали й шанували не тільки ми та білоруси, польські підданці, а так само — й Москва, не добачаючи в ній нічого чужого для себе. Може навіть найбільшого успіху ця Мелетія Смотрицького граматика набула собі не де, як саме в Москві.

А коли Лівобережжя наше, за Хмельниччини, одійшло політично од Польщі до Москви, то ще менше було підстав на Україні XVII в. одкидати етимологічний правопис і поривати правописну спільність із Москвою. До того ж у Московії незабаром настала епоха Петра І, з його просвітніми реформами, і це все не залишалося без певного впливу для України і для її ортографічних поглядів. Між иншим, запроваджена через Петра І, для друкованих книг, азбука-гражданка замість кирилиці — сталася і нашим надбанням. Гражданка корисна була тим, що вона присилувала нас одкинути деякі аж надто зайві старо-слов'янські ортографії (прим. слов. ѯ „ксі“, слов. ѱ „псі“, викинути ѧ), але за те гражданка надала нам ще тіснішу етимологічну „увязку“ з Московщиною. До того ж Петрова „гражданка“ засвоєна була більше на московсько-підданому Лівобережжі, ніж на польсько-підданому Правобережжі, і вона вносила тоді певну розбіжність у правописну справу на Вкраїні.

Так справа стояла до кінця XVIII століття, доки одна половина України перебувала під Польщею. Та, як відомо, року 1772-го розібрано Польщу — вперше; потім розібрано її в XVIII столітті ще двічи. Через ті розбори лиш невелика частина українських земель дісталася од Польщі

не до Росії: а саме Галичина, Буковина та Угорська Україна припали Австрії (вкупі з однією частиною справжньої Польщі; трохи й од Туреччини). Инші ж українські краї, мало не всі, об'єдналися під пануванням російським. Для історії розвитку літературної мови й правопису українців мав цей факт величезну вагу. Австрійська частина України вийшла з'ізольована, а всенька „велика" Україна, опинившися під російською владою, мусіла неволею або навіть і доброю волею не інакше розвивати свою письменську мову і свій правопис, як пристосовуючися до російських обставин.

IV.

Правописні вагання нового українського письменства XIX в. в російській Україні через те, що урядова московська вимова руських літер була инша, ніж тая, яку доти знала Україна. Етимологічний правопис у Котляревського, Бодянського, Максимовича. Правопис у Квітки, Гребінки, Шевченка, згідний з російською вимовою літер. Кулішівка, так, із середини XIX в. Урядова заборона проти кулішівки в 1880-их рр. і насильне запровадження „ярижки".

Здобувши в свої руки цілу Україну обох боків Дніпра, російський уряд одразу поставився дуже неприхильно до всяких окремішностей для українського правопису, навіть у тій угодовій формі церковно-слов'янській, яка тоді у нас була. Казали: з якої речи малоросіяни букву „*ѣ*" читають як „*і*"? чому „*и*" вони читають як „*ы*"? І почалося нівелювання в вимові нашої азбуки та намагання придерти її до вимови великоруської і через церкву, і через школу. В церкві було заборонено, щоб прим. „Св*ѣ*тъ Хр*и*стовъ просв*ѣ*щаетъ вс*ѣ*хъ" піп смів вимовляти: „Св*іт* Хр*и*стов просв*і*щает вс*і*х"; а треба було за московським наказом, читати: „Свет Хр*і*стов просвещает всех". В церкві — то то особливо митрополит київський Миславський кінця XVIII в. подбав про це, щоб Москві догодити. А що до шкіл світських на Україні, то тут справа инша: тут, уже й без церковної допомоги, світське царське правительство само поробило як слід. І таким чином нас навчено читати букви так, як читають їх по російськи.

Цей факт сильно одбивсь і на новому нашому письменстві XIX в. Почавшися з Котляревського, воно, протягом XIX в., дуже вагалося в правописі.

Батько нового нашого письменства К о т л я р е в с ь к и й був людина, вихована в XVIII віці. Йому важко було перейти зовсім на російську вимову літер, тобто вимовляти „*ѣ*" за „*е*", „*и*" за „*і*" і т. инш., дарма що він на російській військовій службі був, і чини мав. Тому, коли Котляревському треба бувало написати „b*yty*", то він писав „*бити*" (і читати це треба було не „biti", а саме-іменно „byty"). Або, коли Котляревському треба було написати „b*і*lyj", то він писав „б*ѣ*лый", але читалося це: „b*і*lyj", не як по російськи, *не* як „*белий*". Котляревський ще не звик до звуків російського правопису, і хоч зовнішньо його правопис ніби збігається з російським, але вимова — не та. Заразом коли йому - Котляревському

треба було написати суто-українське „vin“ (=ôнъ), то Котляревський сміливо писав „вѣнъ“ (або ще „винъ“). — І Котляревський з таким правописом не був самітний, бо і в инших наших письменників початку XIX в. бачимо відгомін чи відбиток правопису XVIII в., — себто держаться вони правопису церковно-слов'янського, але пристосованого до нашої вимови. І хто найсильніше ладен був і в XIX в. додержуватися у нас на нашій Україні отакої системи, то це були мабуть-таки філологи. От, приміром, коли Бодянський, професор-славіст, пише під псевдонімом Їсько Материнка свої віршовані „Казки“, то в нього „ѣ“ читається як „і“; Бодянський, щоб дати вимову „vin“ (=ôнъ), пише „вѣнъ“. Найбільше ж хто й теоретично обґрунтовав для XIX в. старо-етимологічний правопис і пристосував його фонетично до всіх відтінків нашої вимови, задержавши традиційні букви „ѣ“, „ы“, „ъ“ та позаводивши літери з так званими дашками (ô и ê), це був професор-філолог Максимович. Въ передмові до своєї збірки українських пісень (1827) Максимович пише, що виключати букву *ѣ* „изъ малороссійскаго правописанія“ ніяк неможна: хоч би як там не по нашому читали її росіяни, а ми маємо читати „*і*“, а писати „*ѣ*“. Букву *ъ* — казав Максимович — неодмінно треба задержати. Букву *и* читаймо як *ы*, але й букву *ы* теж на письмі задержуймо „для русскихъ, коимъ непонятно будетъ многое, если не сблизить правописанія малороссійскаго съ русскимъ“ „B*і*lyj“, писатимемо „*бѣ*лый“, але „vin“ писатимем не „в*ѣ*нъ“, ба „вôнъ“, з буквою „ô“, бо написаная з дашком вона має читатися у нас не „о“, а „і“, а „русскіе“ розумітимуть, що таке „ô“ відповідає „русскому о“. Коли треба написати „zapliv“, то треба за Максимовичем написати те слово з буквою „е“, як у російському слові „заплелъ“, але над „*е*“ треба буде по українськи поставити дашок і написати „заплêвъ“. Слово „dob*ri*“ (pluralis, напр. dob*ri* ludy) — тут треба писати над *и* дашок: „добр*û* люди“, і тоді таке *и* (*û*) читатиметься не широко, а вузько: „dob*ri*“.

Цей правопис по суті треба б називати етимологічним правописом спеціяльно Максимовича. Але потім він попросту звавсь „етимологічним“.

Тільки ж для російської України цей Максимовича правопис, де-далі, ставав більше й більше неприйнятним. У школах на Україні XIX в. рішуче учили: „читайте *ѣ* як *е*“, — то чи ж легко було б школярові після шкільної науки прочитати в будь-якому тексті „*бѣ*лый“ за „білий“, а не за „*бе*лий“? Живе життя протестувало проти такої тяжкої штучности, яку надумав Максимович, і наші письменники це відчували. Вони, вихованці російських шкіл XIX в., аж ніяк не могли вже привчитися до такого способу писання й читання, як радив Максимович, і шукали иншого способу. Раз вони знають російську мову, раз вони знають як вимовляються букви по російськи, то для них писати по українськи буде геть-геть легше, коли вони братимуть звукове значіння для кожної букви лиш таке, яке дає російська мова і вимова. Тому Квітка, Гребінка, Шевченко переходять для української системи правопису на азбуку в вимові російській. Треба написати: „Добре роби, добре й буде“ — пишуть

„Добре робы“. Коли треба написати „bilyj“, пишуть „*билый*“. Для звука „і“, який би він не був своєю етимологією, вони пишуть „и“: „в*и*нъ“ (= він, ôнъ) і „*в*и*къ*“ (= вік, вѣкъ), себ-то пишуть „и“ широке. Коли треба написати „blyźkyj“, пишуть „*блызькый*“. Твердий знак пишуть вони скрізь, за російською системою: пишуть „ъ“ і там, де він зовсім звуково не потрібен (от як у кінці слова „винъ“), пишуть твердий знак і в середині, де він звуково потрібний („*бъе*“ = bje).

Отак стояла у нас справа до Куліша: з одного боку — незручний для нас (але „понятный для русскихъ“) правопис Максимовича, з другого боку — правопис Квітки, Шевченка і инш., з вимовою букв такою, якої вчили в школах. Я проминаю одну (і то дуже дотепну) поправку Павловського (1818), бо з'єдную його з Кулішем.

Кулішів правопис, яким ми пишемо й досі, тільки з маленькими відмінами, інакше „кулішівка“ — це є наслідок нашої графіки XVIII віку, але трохи перероблений. У XVIII в., коли подивимося на наші пам'ятники, особливо котрі не друковані, а рукописні, то бачимо, що буква „ы“ вже здебільша одкидається, і коли за граматикою треба, приміром, написати „силы“, то писар XVIII в. натомість охоче пише „сил*и*“, з буквою „*и*“, а не „*ы*“. Куліш це взяв як постійне правило і зовсім скасував букву „ы“. Але у XVIII в. була у нас у письмі буква „ѣ“, що вона тоді читалася за *і*; Куліш вирішив, що відколи росіяни XIX в. навчили нас вимовляти „ѣ“ за „є“, то можна нам замість „ѣ“ писати букву *і* (з крапкою). Знов же той звук „і“, який вийшов з „о“ — слід за Кулішем писати не так, як Максимович, не „ô“ (з дашком), а теж писати „*і*“ („в*і*нъ“ = „(в)ôнъ“). Що до цього пункту, то Куліш не сам до нього додумавсь, бо Павловський у своїй „Грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія“(1818) раніш од Куліша постановив, щоб писати „і“. Далі Куліш запровадив для йотованого „е“ букву *є*, напр. „зна*є*“, „зна*є*те“. Це теж уже бувало, — непослідовно правда, — і в XVIII віці (середню букву „є“ в „знаєте“ писали, бувало, не в такій формі, як на кінці в складі „те“ або як у слові „везти“, ба з ширшими краями). Букву *ъ* Куліш не одразу одкинув: він у перших часах своєї правописної реформи писав „ъ“ і в кінці слів і в середині; коли треба було йому написати „bjem“, він писав „*бъємъ*“. Для звука „йо“ (або для „ьо“) Куліш, як і росіяни, взяв шведське „ё“: коли треба було написати narodńoji movy, або joho, do ńoho, то Куліш писав: „народн*ё*і мови“ і „*ёго*“, „до н*ё*го“. Але над кінцевим „і“ в слові „народн*ё*і“ у нього двох точок не було. Літери „ї“ він не придумав.

Певну корективу до цього Кулішевого правопису було внесено близько 1870 року. Мабуть найбільше це зробив „Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества“ в Київі. В його виданнях відкинуто твердий знак („ъ“) на кінці, як абсолютно непотрібний (залишений він тільки в середині, напр. „бъє“), і запроваджено букву „*ї*“, щоб вона читалася, як ji: „до неї“, „її“.

Тільки ж оцей Кулішівський правопис, дуже зручний для нашої мови, після того недовго міг існувати на Україні легально. Як ступив на

престіл Олександер III — кулішівка рішуче була заборонена. За урядовим наказом треба було нам додержуватися такого правописа, який не одступав би од російської вимови букв. Скажемо: як візьмем слово „vin“ (= ôнъ), то треба писати „винъ“; коли ж чується „*и*“, то треба писати „*ы*“, напр. „pryplyv“, „Klym“ мусимо писати „пр*ы*пл*ы*въ“, „Кл*ы*мъ“, ще й з твердим знаком на кінці. За Олександра III здобув той правопис прозвання: „ярыжка“; попереду вимовляли „єрыжка“ (од букви „ы“, „єры“), а потім стали казати „ярыжка“, бо слово „ярыжка“ мало б визначати щось чиновницьке, казенне, силоміццю накинене. Будьмо справедливі: хоч „ярижка“ геть противна духові нашої мови, бо грубить її (ми ж не вимовляємо „*сылы*“, а щось середнє: „сили“) і до того вона протиісторична, але тая ярижка все ж кінець-кінцем не так уже погано передавала звуки нашої мови. Писання „ярижкою“, хоч і не гарним для ока способом, читати було можна не зле. Не дурно ж у першій половині XIX в. писали саме отак і Квітка і Гребінка і Шевченко. Ми чули навіть певне признання їй із уст людини, яка ненавиділа цей ярижний правопис більш, ніж хто инший; це був Грінченко. Грінченко казав: правопис ярижний дуже не гарний, проти його треба всіма силами боротися, але він зробив одну гарну річ: бо він наблизив українську книжку до нашого села. Селянин — казав Грінченко — ярижку читає одразу, бо селянин звик читати тільки так, як його в школі вчили; і коли дають йому кулішівку, якої він не бачив в офіціяльній школі, йому кулішівку тую не легко читати. — Але ця єдиная перевага тієї грубої ярижки не могла надолужити її лихих боків. І не дурно ж коли настав 1905 рік, коли зникла заборона, що тяжіла над кулішівкою, тоді громадянство наше разом одкаснулося од ярижки, і всі вдалися до кулішівки, яка виходить із історії нашої мови і віддає дуже гарно й гармонійно всі звуки нашої мови.

V.

Доля правопису в Україні Австрійський XIX в. Консервативна сила давньої традиції „язычія“ XVIII в. — і поява „Русалки Днѣстровои“ 1837 з живою українською мовою і новим правописом; протести консерваторів проти неї. Дві галицькі мовно-правописні течії бл. середини XIX в.: „тверді“ русини з „историческими началами“ і з правописом етимологічним — і „мнякі“ народовці („Правда“ з 1867 р. і ин.) з кулішівкою, з правописом „фонетичним“. Група прихильників польської латинки („Ruskoje vesile“ 1835 і ин.). Правопис Драгоманова в 1870-х рр.; опір проти того „женевського“ правопису серед консервативного галицького громадянства. Рутенство; гасло: „розбрат із Україною“. Загальний наворот галицьких русинів у 1880-их рр. до консервативного „твердого“ етимологічного правопису Максимовича.

Так було з правописом на нашій Україні — Україні російській. В Галичині, в австрійській Україні, правописна справа пішла, складніше, в инший бік.

Як почавсь для Галичини XIX вік під володінням Австрії, там ніхто не захтів зірвати звичної для всіх вимови церковного *ѣ*, яке ніхто там ніколи не вимовляв на російський лад за „є“. Буква *и*, як і давніш, не пере-

ставала в Галичині XIX в. читатися широко, так як „ы“, а не так як по російськи. І буква „ы“ і „ъ“ — все там у Галичині залишалося в повній силі, — так, як воно було в XVIII в. Шкільні галицькі граматики поч. XIX в. для „руского языка“ (по суті, українсько польсько-церковнослов'янського „язичія“) офіційно, шкільно, закріпляли давню правописну традицію XVIII в. з її штучністю, далекістю од чистої української мови.

Але, хоч яка сильна була в Галичині рутина, у певної групи галичан XIX в. теж почавсь проти мертвої традиції протест: протест живої мови. І це сталося підо впливом України російської, де вже од Котляревського друкувалася література зовсім чистою народньою мовою. І от надумавсь Маркіян Шашкевич, із своїми товаришами, писать не старим мішаним язичієм XVIII в., а живою мовою галицького простого люду. Як наслідок, вийшла в світ збірка: „Русалка Днѣстровая“ (Будапешт 1837). Правда, навіть у заголовку „Днѣстровая“ ми бачимо стару букву *ѣ*, але ж писалася вона з умовою, що читати її треба як „і“: отже це було писано так-сяк по фонетичному. Для таких слів, як „в*і*н“, „п*і*д“ (де *і* вийшло з ô), вживається у Шашкевича буква „і“, — так само як у Павловського. Поробив він і инші спрощення, одкинув непотрібний „ъ“, не дбав про букву „*ы*“, раз вона вимовляється однаково з „*и*“.

Тільки-ж Шашкевичева спроба дати, для літератури, і живу мову і підхожий живий правопис замість церковно-слов'янського викликала велике обурення серед консервативних галичан. Проти „Русалки Днѣстровои“ вчинили навіть судовий процес, і молодих студентів, які видали „Русалку Днѣстровую“, потягли до суду.

Взагалі тоді в Галичині вияснилися дві течії для мови й правопису.

Одна течія — то були ті русини, котрі хтіли спиратися на „твердыи историческіи начала“, тоб-то писати язичієм XVIII в., може хіба трохи пристосовуючи його ще й до російщини (бо Росія манила їх до себе політичною своєю силою). Навіть згоджуючися робити ніби деякі відступки живій мові, вони силувалися затерти її особливості через правопис, „етимологію“. От, вони замість „бувъ“ писали „былъ“, хоч казали, що вимовляти це любісінько можна й „був“. Або знов: писали вони правописом Максимовича, яким — правда — можна було б передати усі звуки нашої мови, тільки ж під етимологічною шкаралущою: через усякі дашки. Наприклад, щоб віддати слово „він“, ті „т в е р д і“ русини писали „вôнъ“, або й без „в“ — „ôнъ“. Щоб дати на письмі „від мене“, то треба було писать: „ôтъ мене“ тоб-то замість букви „д“ написати „т“, та ще над „о“ поставити дашок (ô) і тоді читати „ôтъ“ за „від“. Таким чином, непопулярний на російській Україні, важкий правопис Максимовича, який дбав про те, щоб його легше розуміли росіяни, знайшов собі у „твердыхъ“ русинів добру пошану. І доводиться сконстатувати, що той правопис Максимовича в Галичині довго, особливо в першій половині XIX в., мав безперечну перевагу над усякими иншими правописними напрямами.

Рівночасно одначе, все, що тільки було свіжого в Галичині, що належало до поступової партії, до прихильників простого народу, те йшло другим шляхом — шляхом Шашкевича та Куліша. Їх вважали за „мнякших“ русинів, а вони себе титулували „народовці“. Для нашого часу „народовство“ це було б явище уже реакційне, уже не поступове, але тоді, для того часу, так після середини XIX в. і далі, це була течія поступова: це для того часу були радикали. Вони прийняли фонетичний правопис Куліша. Ті галицькі журнали, які почали видаватися в 1860—1870-их роках, „Мета“, „Вечерниці“, „Правда“ і т. ін., більше-менше до 1880 р. — всі вони друкувалися кулішівкою. На перші часи ті народовці настільки слухняно йшли за Кулішевим правописом, що навіть твердий знак на кінці ставили, напр. в слові „відъ“.

Отже в Галичині правописна справа стояла тоді так, що в школах задержався правопис Максимовича, офіційно проведений через граматику Осадци (і Огоновського — вже пізніше), а народовський журнал „Правда“ (з 1867) друкувавсь кулішівкою, себ-то у народовців був спільний правопис з нашим українським (звичайно, доки у нас царське правительство зовсім кулішівку не заборонило).

Та окрім того в Галичині XIX в., найбільше з польського боку, з офіційних сфер, бачимо що один правописний напрям: хтять завести для української мови латинку, і іменно латинку польську (де cz = ч, sz = ш і т. ин.). Такі спроби бачили ми ще й у XVII в., бачили й у XVIII-му, а в XIX в. ми маємо прим. таку книжку, писану навіть без полонізаторських тенденцій: „Ruskoje vesile opysanoje czerez J. Łozyńskoho“ (Перемишль 1835 — двома роками раніш од „Русалки Днѣстровои“). Маємо й инші такі „абецадлові“ видання, знаємо навіть газети (а Краківська Академія Наук — українські етнографічні тексти інакше й не друкує, як „абецадлом“, латинкою). Але проти латинки загал галицьких русинів раз-у-раз протестував дуже рішуче: латинка була для них символом полонізма, і тому латинка у галичан не прищепилася, хоч певне число прихильників вона все ж не перестає мати.

В 1870-их роках, як розвивалася в Галичині діяльність Драгоманова, то разом з його радикальною діяльністю політичною ми бачимо у нього радикальний напрям і в правописі. Правда, вплив його тут, у Галичині, був не безпосередній, він ішов із Женеви, бо в Галичину Драгоманова не пускали. Драгоманова правопис не тільки радикальний, але й надзвичайно науковий. Можна б сказати, з наукового погляду це і був і є найкращий із усіх наших правописів, тільки що він для нас незвичний, і через те не зміг прищепитися. Склався той Драгоманова правопис живовидячки підо впливом сербським. За правописом Драгоманова („драгоманівкою“), не треба нам не тільки твердого знака, ба не треба букв *я*, *ю*, *є*, *ё* (як у Куліша); бо ці складні букви в драгоманівці розкладаються на свої основні елементи і заміняються кожна двома буквами — або за допомогою латинської букви *j*, або за допомогою *ь*. Коли

прим. візьмем наше слово „*в'язати*“, то за Драгомановим треба написати: „*вјазати*“, а коли це буде слово „*святий*“, то треба писати „*свьатиј*“; треба писати „бју“ з йотою — і „коньу“ з „ь“, „јого“ — і „до нього“. Таким чином у драгоманівці усувалися всі наші звукові непорозуміння й непослідовності. Філологічно цей правопис був би найбільше підхожий для нас, бо він найточніший, і як би він свого часу був засвоєний у школах і в печаті, то багато теперішніх непорозумінь було б усунулося, усунулася б не одна різнобіжність у правописі між нами і галичанами.

Але чимало обставин довело до того, що цього правописа, „драгоманівку“, русини відкинули. По перше, він був незвичний, різав око. Ми можемо бути в інших галузях життя величезними радикалами, а в правописі — боїмося радикалізму: звичка має величезну вагу. Не дурно ж і сам Драгоманов це відчував, і цитував слова одного з французьких політичних діячів, що казав: „нам-французам куди-легше зробити чотирі революції, змінити скількись разів уряд, ніж викинути якусь одну-однісіньку непотрібну букву з нашого правопису, з нашого альфабету“. Ясно, що коли у рухливій Франції справа відчувається отак, то тут у малорухливій Галичині консервативність мала ще більшу силу. А друга причина для страху перед Драгоманівським правописом була політична: політична діяльність Драгоманова викликала величезний жах у консервативно-клерикальній Галичині. „Соціялізм“, „радикалізм“ — слова, повні жаху. А хто додержується „драгоманівки“? Непевні люди: Франко і Павлик, що друкують драгоманівським правописом радикальний „Дзвін“, або „Молот“, де проповідують ідеї проти власности, проти цієї недоторканної святині, і взагалі проповідують ідеї проти міщанської моралі. Тому і правопис-„драгоманівка“, так само як і взагалі все, що йшло од Драгоманова, зустріло в Галичині з боку реакційних сил різкий опір. Тут не тільки „тверді“ русини, ба й „мнякші“ народовці переполошилися однаковісінько, і забажали одмежуватися од усяких Драгоманівських ідей. Устами свого проводиря Володимира Барвінського вони навіть більше сказали: „Коли такі ідеї йдуть з України, то волимо розбрат з Україною!“.

З цього боязливого гасла починається в Галичині нова фаза в історії українського правопису, на ціле десятиріччя (1880-ті роки), навіть і більш. Починає видаватися в 1880-их рр. народовська газета „Дѣло“, яка друкується „етимологічним“ правописом Максимовича. Таким самим правописом друкується в 1880-их рр. новий літературний орган „Зоря“ — і видає „Зорю“ Товариство імени Шевченка. Серед ретроградної частини галицького суспільства вкорінюється думка (вперше висловлена ще й у 1870-их роках), що вони зовсім не українці: „Хіба ми українці? ми галичани, русини, або, як німці кажуть, „р у т е н ц і“. Це рутенське гасло характерне для 1880-их років, і воно мабуть чи не найбільше відчужило тоді нас від галичан, між іншим і в правописі. —

Незручний для нас „етимологічний“ правопис Максимовича провадиться тоді в галицькій школі уже й не через „твердих“ русинів, а через „народовців“: граматика проф. Ом. Огоновського з тим правописом (1889) — то ж діло націоналіста українського.

VI.

Уперте небажання частини галицьких русинів і в 1880-их рр. іти до „розбрату з Україною“; вони держаться не „твердого“ етимологічного правопису, а кулішівської „фонетики“. Підновлена кулішівка у Желехівського в Ruthenisch-deutsches Wörterbuch 1885-1886 рр. Офіційне затвердження правопису Желехівського для українських шкіл Австрії в поч. 1890-их рр.; офіційна шкільна „Руска граматика“ Смаль-Стоцького 1893.

Тільки ж живе життя, далі бачимо, знов у Галичині взяло своє. І в ті нещасливі „рутенські“ 1880-і роки здоровіша частина галичан відчувала ненормальність того „етимологічного“ правопису і розбрату з Україною. Навіть один з видатних діячів цього „рутенського“ правопису проф. Ом. Огоновський, автор „етимологічної“ граматики, — він тим своїм правописом користувався лиш для друкованих книжок, а коли листувався з українцями, то писав чистою кулішівкою, — „фонетикою“, як висловлювалися тоді. Або от: характеристично зазначити правописну діяльність Євг. Ж е л е х і в с ь к о г о, що 1885 р. почав друкувати велику свою філологічну працю — українсько-німецький словник. Заголовок був ніби „рутенський“: „Ruthenisch-deutsches Wörterbuch“, але правопис був не рутенський. Це була кулішівка, яку він трохи переробив на свій лад, учинивши в кулішівці певну реформу. Може не всі Желехівського одміни од Куліша практичні, але виходив він з потреб тільки нашої української мови, а не з инших-чужих міркувань, і дбав він про те, щоб дати спромогу як-найточніш висловлювати деякі тонкі відтінки звуків нашої мови. Ми у Желехівського бачимо букву „*ї*“ (з двома крапками) в новій ролі, якої тая буква не мала раніш. Раніш, у „Юго-Западному Отдѣлѣ“, *ї* — це було йотоване „і“ (ji). А тут, у Желехівського, воно було ще й способом одрізняти мнякшеє вимовляння зубних *д, т, з, с, ц, н*. Коли писати „ді“, „ті“, „зі“, „сі“, „ці“, „ні“, тільки з одною крапкою над „і“, то це, за Желехівським, вимовляється твердіш: „дъі“, „тъі“, „зъі“, „съі“, „цъі“, „нъі“ (напр. „діл, стіл, зірка, сіль, куці, ніс“); а щоб прочитати мняко, то треба було ставити „*ї*“ (з двома крапками), себто писати „дїло“, „тїло“, „зїлля“, „сїрий“, „цїлий“, „нїс“. Звичайно, що така ортографія — складна й нелегка, та в кожному разі вона намагалася точно віддати одну нашу фонетичну особливість, яку кулішівка не віддавала як слід. Разом з цим у Желехівського, розбіжно проти Куліша, були запроваджені й ще деякі зміни — як от не одрізняти „вя“ од „в'я“, „з'явище“ писати без апострофа (тоб-то писати „зявище“, наче од слова „зяв“), не одрізняти „ря“ од „ря“ і писати „бурян“, а не „бур'ян“. Та ще було заведено в його словнику писати „сьвіт“, а не „світ“ (як у Куліша), тоб-то додавати після *с* м'який

знак — для того, щоб одрізняти вимову „сь“ у цім слові од вимови „с“ у слові „свій“. Оце такі були особливості правопису Желехівського проти тієї кулішівки, якої були колись додержувалися галицькі українці до 1880 р.

Цей Желехівського правопис 1885-1886 р. був для Галичини 1880-их рр. таким самим офіційно-невизнаним, як і кулішівка. Але йому незабаром судилося стати зброєю проти рутенства 1880-х років, проти панування „етимологічного“ (Максимовичевого) правопису. Бо в кінці 1880-их рр. проти „етимології“, з її *ѣ*, *ы*, ô, ê і т. инш., почалися вже надто різкі протести тих галицьких українців, що бажали йти спільним національним шляхом з нашими українцями. І от починається видання з 1888 р. журналу „Правда“; редактором „Правди“, з одного боку, був у Львові Олександер Барвінський (це був редактор фактичний, але підписувавсь инший галичанин), з другого боку — у Київі були редакторами для „Правди“ Кониський і Антонович. В оповістці, що запрошувала до передплати на журнал, писалося, що наша мова повинна нормуватися на підвалинах наддніпрянщини, і що правопис для галичан повинен бути такий, який єднав би ґаличан з українцями, а не роз'єднував би. І видання „Правди“, і всякі австрійські політичні міркування багато допомогли тому, що нарешті в початку 1890-их рр. русифікаторський правопис Максимовича був для Галичини офіційно одкинений, і реконструйовано шкільний правопис на фонетичних підвалинах. Тільки ж це була вже не кулішівка, а ж е л е х і в к а, з цим самим „ї“ (з двома крапками) і иншими Желехівського особливостями. Найбільш кому доводилося провадити цей правопис, то був проф. Смаль-Стоцький, автор офіційно-шкільної „Руської граматики“ (1893). З 1893 року скрізь і по школах і в офіційному вжитку позаводився в Австрії цей правопис.

VII.

Скасування заборон для українського друку й правопису в Росії через революцію 1905 року; українці „ярижку“ рішуче одкидають. Суперечки на наддніпрянській Україні про „галицький“ правопис Желехівського і чисту кулішівку. Грінченкові спроби погодити обидва правописи· його „Українсько-російський словар“ 1907 — 1909: загальна перемога Грінченкового правопису на Наддніпрянщині. Світова війна 1914 р.; цензурна заборона української преси і кулішівсько-грінченківського правопису: насильний поворот до „ярижки“. Справжня революція 1917 р., кінець для „ярижки“, і остаточне запанування кулішівки, вкупі з офіційним її затвердженням: академічний правопис. Галицька Україна теж прилучається до правопису „соборної“ України. Потреба вирівняти ще деякі дрібні розбіжності в правописних звичках усіх частин України.

Тим часом у поневоленій царській Росії потроху підготовлялася п е р ш а р е в о л ю ц і я.

І от настав 1905 рік у Російській імперії і дав підданцям волю друку, а українцям — волю друкувати своєю мовою і тою ортографією, яка їм до мислі. Ми мали нагоду зазначити, що всі наші українці раптом тоді

одкинули ненавидну ярижку і зачали писати справжнім українським правописом, який відповідав би духові нашої мови.

Таких правописів могло бути на вибір тільки два. Один — чиста кулішівка, якої не переставали для себе додержуватися наддніпрянські українці навіть і тоді, коли для друку вона була царським наказом заборонена і коли друкувати дозволялося самісінькою ярижкою. Другий можливий правопис — то була желехівка, тобто перероблена кулішівка. До Київа переїхав зо Львова „Літературно-Науковий Вісник“ за ред. проф. М. Грушевського і друкувавсь у Київі желехівкою; з другого боку наддняпрянці видавали кулішівкою низку інших журналів та газет („Нова Громада“, „Рада“ та инш.). І от тоді у редактора „Нової Громади“ — Грінченка, який писав не желехівкою, а кулішівкою, ми бачим бажання привести обидва правописи до „згоди“. Він друкує книжечку: „Три питання нашого правопису“, де каже, що кардинальних правописних розбіжностей у нас з галичанами, по суті, є лиш три (справді ж він їх називав чотирі); і коли ми в тих трьох (чотирьох) питаннях дійдемо до згоди з галичанами, тоді вже легко буде погодити і всі інші правописні подробиці. Ті три (чотирі) питання були за Грінченком ось які:

1) Не треба писати „дїд“ з двома крапками.

2) Не треба одділяти „ся“ в дієсловах.

3) Треба вживати апострофа, щоб одрізняти „р'я“ од „ря“, „з'я“ од „зя“ і т. инш.

4) Не треба писати м'який знак у таких словах, як „світ“ (не треба писати „сьвіт“).

Коли ми в цих пунктах погодимося — казав Грінченко, — тоді в инших ми зможемо легко помиритися, бо все инше погодити — це буде не так важко.

До якоїсь певної остаточної згоди з галичанами тоді не дійшло, але вся Наддніпрянська Україна писала саме так, як навчав Грінченко. До того ж капітальна Грінченкова праця, його чотирохтомовий „Українсько-російський словар“ (1907 — 1909) як-раз і запровадив у життя ці правила. За подробицями правопису окремих слів у „Словарі“ доглядав відомий український філолог П. Г. Житецький і К. П. Михальчук.

Тільки ж після 1905 року воля друку для російської України тяглася недовго: всього дев'ять літ, лиш до 1914 року. В 1914 році, відколи зчинилася світова війна, всі полегкості для української мови були скасовані. Попереду було заборонено друкувати українською мовою періодичні видання, а нарешті, дякуючи відомому україножерові-цензорові С. Щоголеву, урядовим наказом знов запроваджено було ярижку, а на кулішівку знову впала заборона.

В 1917-ім році настала вже справжня революція. Тоді заборони для українського слова й правопису — одпали. І з того часу ніхто з українців більше про ярижку й не думає. Ми тепер пишемо кулішівкою. Цей

правопис і урядово-оформлено та затверджено тричі: за гетьмана, за директорії і нарешті за Радянської Влади; ним друкуються всі видання Української Академії Наук.

А як же до цього поставилися галичани? Та галичани кінець-кінцем прийняли цей самий наш правопис: вже вони желехівки не держаться. Правда, ще й досі є у нас і в них деякі одміни в подробицях, та ясно, що їх уже не важко вирівняти.

Оце така була в коротких словах історія правопису на Україні. Я спинявся лиш на тих системах, про які справді варто було згадати, які мали за собою певні громадські кола. Зупинятися ж на всяких инших спробах, особливо індивідуалістичних, нема потреби.

Акад. А. Е. Кримський.